

Losoncz Alpár

VÁLSÁG ÉS TÖRTÉNELEM – A HARMINCAS ÉS A HETVENES ÉVEK VÁLSÁGÁNAK FÉNYÉBEN

A közgazdasági diskurzusban egyre inkább érvényre jutnak a történelmi dimenziók. A történetiség iránti fokozott érdeklődés különböző formákban jut kifejezésre: egyesek az általános történelmi diskurzus és a gazdaságtörténet¹ ötvözésén, míg mások a történelmi és gazdasági gondolkodásmód konvergenciáján fáradoznak.² Nem véletlen, hogy a gazdaságtörténet is az érdeklődés homlokterébe került, tanúsítja ezt az a parázs vita, amely Wallersteinnek a világgazdasági rendszer kialakulását tárgyaló művét kísérte, vagy a Braudel és az Annales-iskolának az anyagi kultúra és a szocio-gazdasági ciklusokat átfogó elemzéseit illető erőteljes figyelem.³

Természetesen a történelmi tolmácsolás, a történelmi perspektívák által közvetített reflexió már a gazdasági diskurzus kialakulása óta jelen van. Ezt példázák Adam Smithnek a *Nemzetek gazdagságában*⁴ kifejtett gondolatai öseink ökonómiai tevékenységéről is. Az uralkodó közgazdasági paradigma megváltoztatása minden esetben előfeltételezte a múlthoz való viszony módosítását, s ennyiben, mint ahogy J. Bernstein állította, minden új közgazdasági paradigma az „új múlt” megteremtését is jelenti. A történelmiség vonatkozásai azonban nem adottak számunkra: a történelmiség elsajátítása kihívás és feladottság, azaz, olyan horizontokat jelöl, amelyeket újfent meg kell szerezni. Amikor Keynes bejelentette a laissez faire doktrína végét, akkor a klasszikus gazdasági gondolkodásmódot célzó támadását a merkantilista gazdaságpolitika újragondolásának fényében valósította meg.⁶ Még Lawrence Klein is fontosnak tartotta, hogy ökonometriai vizsgálódásai kezdetén kiemelje a történelmi horizontok fontosságát.⁷ Az uralkodó keynesiánus irányzattal szembeni monetáris ellenforradalom is éppenséggel a történelmi terep átrendezésével vette kezdetét, azaz a kísérlettel, amely egy „új múlt” megteremtésére törekedett.⁸ A keynesianizmus ugyanis a Nagy válságot illető sajátos magyarázat révén juthatott trónra. Milton Friedman, az új monetarizmus apostola és Anna Schwartz egy 800 oldalas könyvben képviselték azt a tipikus kontrafaktikus hipotézist, hogy a Nagy válság csupán a megfelelő monetáris eszköztár használata híján bontakozhatott ki. Nyilvánvaló, hogy állandóan arra törekszünk, hogy jobban megértsük a múlt alanyait mint ők önmagukat. Az új múlt, és ezáltal az új történe-

lem megteremtését éppen ezért konfliktusok szövik át. A történelmi dimenziók iránti érdeklődésben tehát a szembenálló felek időszerű érdekeit kell látnunk. Egyesek a történelmi részre irányuló figyelemben sajátos posztmodern beállítottságot vélnek felfedezni, mások pedig a neoklasszikus irányzat gyöngüléséről beszélnek. A neoklasszikus gazdasági filozófia ugyanis néhány jeles képviselője (Marshall pl.)⁹ intenciói ellenére is a történelemfeletti, naturalisztikus alany és az ezzel kapcsolatos normákat szorgalmazza. Talán Samuelson, a neoklasszikus és a keynesiánus irányzatok ötvözésével kísérletező közgazda fejezte ki legjellegzetesebb módon ezen történelemfeletti gondolatát, amikor a *Foundation of Economic Analysis*¹⁰ című művében élesen elválasztotta az endogén közgazdasági változókat a tisztán történelmiektől.

Tanulmányom szempontjából fontosnak tartom, hogy a hetvenes években kibomló válság fontos szerepet játszott a történelmi horizontok feltárására törekvő gondolkodás kialakulásában. A válság mindig fordulópontot jelent a világhoz való viszonyulásunkban, továbbá a tudás, a motiváció és egyáltalán a szubjektív regisztert illetően. A politikai gazdaságtan feladata éppenséggel e fordulópont, diszkontinuitás mibenlétének taglalása, ezért nem választhatja el Samuelson módjára az egzogén és endogén változókat. Ezt figyelembe véve nem beszélhetünk a politikai gazdaságtan és a történelmi gondolkodásmód közeledéséről: a politikai gazdaságtannak a változások, az árutermelési civilizáció kohézióját magyarázva már eleve a történelmi perspektívákból kell kiindulnia. Hicks szerint „a gazdaságtörténet kitüntetett funkciója, hogy egy olyan fórumot képezzen, ahol találkoznak a közgazdaságtan, a politikatudomány, a szociológia és a történettudomány”.¹¹ Nos, a politikai gazdaságtannak magában kell foglalnia a gazdaságtörténet e funkcióját.

Ezen munkában a történelmi beszédmód és a válságelmélet egy vonatkozására kívánok összpontosítani, azaz, a század két nagy válságának elméleti értelmezéseit veszem szemügyre. Az elméleti eszmefuttatásokra mint történelmi diszkurzusra tekintek, s taglalom azon értelmezéseket, amelyek egybekapcsolják a két válságot illető tolmácsolásokat. (Az elméleti gondolkodás mint történelmi diszkurzus alatt azt a fajta gondolkodást értem, amely számára a) „a történelem nem az a múlt, amelyet az ember maga mögött hagyott” (Heidegger), b) amely kísérletet tesz arra, hogy figyelembe vegye saját történetiségét¹².) Mindez talán lehetővé teszi, hogy kitűnjenek a harmincas évek Nagy válságának időszerű vonásai. Leijonhufvud, a Keynesről írott híres monográfia írója mondta, hogy nincs fontosabb kérdés a makroökonómia számára, mint az, hogy mi történt a Nagy válság évtizedében.¹³ Más elméletírók ellenkező irányú utat választanak: ők a hetvenes évek válságának értelmezéséből indulnak ki, hogy megvilágíthassák az árutermelési társadalom dinamikáját a XX. században. Mindkét törekvés mögött felfedezhető a történelmi diszkurzus érvényesítése, az árutermelési társadalom két jellegzetes időszakának taglalására törekvő kísérlet a történelmi perspektíva szemszögéből.

A század két nagy válságát illetően bizonyos tények maguktól értetődők.¹⁴

I. A harmincas években a válságot deflatorikus, a hetvenes években inflatorikus folyamatok jellemezték. 1914-től 1920-ig – írja Keynes – minden ország növelte pénzkínálatát a dolgok kínálatával szemben. 1920 után, azok az országok,

amelyek visszazerezték az inflatorikus helyzet feletti ellenőrzést, nem elégedtek meg ezzel az akcióval, s tovább csökkentették a pénz kínálatát, minekfolytán szembekerültek a defláció következményeivel.¹⁵ (Rendkívül jellemző, hogy Keynes az 1920 után megjelent esszéiben újra és újra felteszi a kérdést, hogy vajon az infláció vagy a defláció a veszélyesebb gazdasági jelenség, s csupán a Nagy válság kitörése után minősítette a deflatorikus folyamatokat „mégis veszélyesebbeknek”.¹⁶) A hetvenes években a válságot az infláció és a munkanélküliség egyaránt jellemezte. A stagfláció voltaképpen igazi sokkot jelentett a közgazdászok legtöbbszörének.

II. 1929 és 1933 között drasztikus mértékben csökkent az ipari termelés, valamint a világkereskedelem volumene. A hetvenes években a csökkenés megszemélyesen kisebb volt. Így a kivétel 1973-tól 1975-ig 50%-kal növekedett.

III. A munkanélküliség sokkal kisebb mint a harmincas években, következményeit ellensúlyozza a szerteágazó szociális biztosítás. Mindezek után feltehetjük a kérdést: mi fűzi a különbségek ellenére is össze a század két nagy válságát? Miért beszélünk egyáltalán „nagy válságokról”? Igazolt-e a hetvenes és nyolcvanas évek stagflációját nagy válságnak nevezni? Mi igazolja a „megtörténhet-e még egyszer”-szerű kérdéseket?

1. Az első tipikus értelmezés, amelyet tárgyalok: a monetarista elképzelés. Eszerint a huszadik század legmélyebb válságának gyökereit a gazdasági, pontosabban a monetáris politikában kell keresni. Saint-Etienne, aki monetarista perspektívákban gondolkodik, úgy látja, hogy az aktív monetáris-gazdasági politika a harmincas évek Amerikájában lehetővé tette volna, hogy a válság csupán „an sich” maradjon.¹⁷ Milton Friedman említett könyvében kiemelte, hogy a pénzállomány csökkenése az USA monetáris történelmének ezen időszakában a legkifejezettebb.¹⁸ A kulcsot a válság magyarázatához tehát a központi jegybankrendszer (FED) passzív politikájában, azaz tehetetlenségében kell keresnünk. E tehetetlenség okozta ugyanis, hogy senki sem ellenőrizte a pénzkínálatot, valamint a pénz forgási sebességét, s emiatt a pénzkínálat 1/3-dal csökkent. A FED abból a téves előfeltevésből indult ki, hogy nem szükséges megakadályozni a pénzkínálat csökkenését, mert ez a folyamat a pénzügyi helyzet szükséges megtisztulásának megnyilvánulása, valamint a gyengélkedő bankokban összegyűlemlt pénzügyi tőkét illető korrekciós mozgás.

Friedman és Schwartz tehát bírálják a FED-et, mert nem volt kellőképpen motiválva monetarista normákkal, mert abból indult ki, hogy a pénzkínálat csökkenése az ipari termelés csökkenésének kifejeződése. (Talán ezért, mármint friedmani szemszögből nézve, gondolhatták a pénzügyi szakemberek, hogy a pénzkínálat csökkenése ellenére laza monetáris politikát folytatnak.) Friedman és Schwartz odáig mennek, hogy az 1929-es válság egyenértékű lehetett volna az 1907-es válsággal, ha a bankrendszer nem változik. Azaz, elkerülhetők lettek volna a világválság és a „politikai események, amelyek ezt követték”. Keynes legfőbb hibája az volt, hogy a válság kibontakozását egy feltételezett expanzív monetáris politika fényében vizsgálta. Úgy gondolta, ha a likviditási preferencia abszolút, akkor lehetetlen csökkenteni a kamatlábat, a monetáris politika eszközeivel. Keynes szerint a beruházásokat és a fogyasztást nem határozza meg a kamatláb, még akkor sem, ha megvalósítható valamilyen ala-

csony kamatláb. Tehát a Nagy válság keynesiánus értelmezése téves, mert alábecsüli a pénz és pénzkínálat szerepét – ezen előbbi a kamatláb fenntartására egyszerűsödik. A Nagy válság keynesiánus értelmezésének széles körű elfogadása tulajdonképpen ajtót nyitott az olcsó pénzre támaszkodó, a monetáris aggregátumokat és az inflatorikus folyamatokat lebecsülő gazdaságpolitikának.

A közgazdasági ideológia tehát alárendelte monetáris meghatározottságát, ami lehetővé tette a hetvenes évek válságát is: a következetes monetáris politika hiánya ugyanis egy olyan helyzetet teremtett, amelyben nincs védőbástya az inflációval szemben. A monetáris történelem azt bizonyítja, hogy a pénz olyan intézmény, amelyben tükröződnek az árutermelési társadalom mélyszerkezetének változásai. Friedman a történelemre mint szukcesszív változások sorára tekint, amelyek lehetővé teszik a tanulást a monetáris hatóságok számára. Képviselőiknek olyan pénzügyi szakembereknek kell lenniük, akik a monetáris aggregátumok értékeinek megtartásán és a likviditás megőrzésén fáradoznak. A monetáris hatóságok sikeres gyakorlata folytán kumulatív módon akkumulódik a gazdasági törések elhárítására vonatkozó tudás. Friedmannál a gazdaságtörténet a statisztikai, korrelációs tényezők összjátékára egyszerűsödik, amelyek nem állnak kapcsolatban az árutermelési társadalom mélyszerkezetének mechanizmusával. A válság itt nem fordulópont, nem cezúra, amely lehetővé teszi a problémák alternatív megoldását, hanem egyfajta „zavar”, az egyensúly megbillenésének jele, egyszóval nem a mélyszerkezet immanens megnyilvánulási formája. A válságok instrumentalista módon értelmezik ezúttal a gazdaság, pontosabban a monetáris politika eszköztárának a segítségével, mert a rendszer működésében beállt hiba a monetáris tényezőket tervező szakemberek tévedésének minősül. A válságok története a monetáris tervezők hibáinak, tévedéseinek története. A történelmi diszkurzus csupán a monetáris közegeben megnyilvánuló intencionális mozzanatok elemzésében ölt testet.

Ez az ellentmondás felveti a történelmi emlékezet kérdését. A múlt számunkra való jelenlétét csupán az emlékezet és a felejtés dialektikájának kontextusában képzelhetjük el. A történelmi elbeszélés – amely konstitutív erejű történelmi itt-létünk (Dasein) megteremtésében – alapja a felejtés és emlékezés ezen dialektikája. Az elméletíró itt, Hannah Arendt metaforája szerint, gyöngyhalász, aki a „holtak memóriáját gazdagsággá alakítja át”.¹⁹ Jacques le Goff, a nagy történész a *Történelem és emlékezet* című könyvében²⁰ mutatta ki azokat a csatornákat, amelyek révén működésbe jön az emlékezet, s amelyek révén mozgósíthatjuk a történelmi emlékezetet a jelen megértésre. Ennek alapján Friedman a múlt-tapasztalat két formája között ingadozik. Az első az alanyok hiper-ésszerűségén alapul, amely lényegében párhuzamos a gazdasági rendszer működésének racionalizmusával. A másik viszont – itt a keynesi elgondolásokkal való hasonlóságra hívom fel a figyelmet – a „közgazdára mint királyi tanácsadóra” (Boyer) utal: itt a monetáris rendszert megteremtő alanyok emlékezte formálja döntően a múlt jelenlétének vonatkozásait.

Friedmannak a nagy válsággal kapcsolatos meglátásait egyesek bírálták, míg mások támogatták. Harold James például a német bankválságot (1931) monetarista perspektívából vizsgálta.²¹ Természetesen Jamesnek más monetáris kontextust kellett megvizsgálnia – Németországban a válság előtt megnövekedett a

pénzkínálat, azonban a rövid lejáratú külföldi tőkék kiáramlása, a nagy állami deficit és a pénzügyi egyensúly felbomlása lehetetlenné tette a monetáris politika esetleges pozitív lépéseit. A friedmani perspektívákat legelősebben azok kérdőjelezzik meg, akik a válságmozzanatokat jóval a Nagy válság kirobbanása előtt azonosítják, ilymód a monetáris változásokat másodlagos jellegűeknek minősítik. Boyer és Mistral például kimutatták, hogy a monetarista elképzelések alkalmazhatatlanok Franciaország vonatkozásában a harmincas években,²² mert a pénz forgási sebessége ugyanaz maradt, hovatovább a monetáris aggregátumok a válság kitörése után növekedni kezdtek. Mindez mellett, úgy látom, hogy Friedman nem kínál fel semmilyen megoldást a válság meghaladására: hiszen, ha figyelembe vesszük a FED passzivitását 1933 és 1936 között, akkor hogyan magyarázzuk meg azt a tényt, hogy a pénzállomány nagysága nőtt a jelzett időszakban. Továbbá: olyan különböző irányultságú közgazdasági gondolkodók véleménye szerint, mint Keynes, Sweezy vagy Bernstein, az USA csupán egy nem monetáris konjunktúra révén lábalt ki a kedvezőtlen gazdasági helyzetből.²³ Maga Friedman is úgy ítéli meg, hogy például Kanada esete nem igazolja érvelését, ahol a pénzkínálat csökkenése kisebb mértékű, míg a társadalmi bruttó termék csökkenése azonos mértékű volt. Továbbá, amint arra Káldor Miklós rámutatott,²⁴ a pénzalap (a lakosságnál levő fizetési eszközök, valamint a tagbankok tartalékai a FED-nél) nem csökkent, sőt. Végbe ment a pénzkínálat csökkenése, annak ellenére, hogy a pénzalap növekedett. Két okból kifolyólag: a lakosság birtokában levő fizetőeszközök aránya megnőtt a bankbetétekhez képest, valamint a bankbetéteknek a banktartalékokhoz viszonyított aránya csökkent. Mindez közvetlenül megkérdőjelezi Friedman állításait. Talán meglepő, hogy érintkezési pontokat figyelhetünk meg a friedmani meglátások és a monetarizmus gondolkodásmódjától annyira távol álló Galbraith között, aki az 1929-es krachot feldolgozó munkájában szintén a monetáris politika hibáira hívja fel a figyelmet.²⁵ (Természetesen Galbraithot nem kiálthatjuk ki monetaristának: olyan mozzanatokra hívja fel a figyelmet, amelyek a monetarista alapelvek miatt nem játszhatnak szerepet Friedman gondolkodásban, lásd: spekuláció.) Ha a keynesiánus álláspontot mint egy erős kontrafaktikus értelmezést vesszük számba (s ha a keynesi gondolkodás többértelműségét leegyszerűsítjük), akkor az instrumentalista, a gazdaságpolitikai érvelés tekintetében hasonlóságot pillanthatunk meg a keynesianizmus és a monetarizmus között.²⁶ Peter Temin mondja, hogy közös mindkét gondolkodásmódnál a válság elkerülésébe vetett hit: az egyik szerint a válságot a megfelelő – jelesül költségvetési politikán alapuló – gazdaságpolitika, a másik szerint pedig egy következetes monetáris politika haladhatja meg.²⁷ A válság tehát vagy valamilyen pillanatnyi meghibásodás eredménye, vagy egy egyszerű fázis a ciklikus fluktuáció dinamikájában.

Suzann de Brunhoff kemény bírálatában²⁸ is a komplex történelemszemlélet hiánya miatt marasztalja el a Friedman–Schwartz szerzőpárost. Szerinte a monetáris tényezők és a gazdasági ciklusok egymás mellé helyezése, azaz, a monetáris és gazdasági mozzanatok dialektikájának elmaradása megkérdőjelezi a történelmi horizontok megteremtésének lehetőségeit. Ezzel magyarázható, hogy a szerzőpáros nem veszi figyelembe a FED megalakulásának történelmi

körülményeit: a központi bank intézményét Angliában már a XVIII. században bevezették, míg az USA-ban erre csupán a huszadik század elején került sor, természetesen gyökeresen eltérő történelmi környezetben (itt figyelembe kellett volna venni a monopolizáció folyamatát, a pénzelés módozatait, a pénz jelentéskörét sem lehet a monetáris készlet fogalmára egyszerűsíteni stb.). Nem utolsósorban, Friedman és Schwartz végletes ellentmondásba keverednek a válság horizontjainak meghatározásában: egyrészt a spontán gazdasági mechanizmusok lelkesítik őket, ami alapján a neoklasszikus gazdaságfilozófiához csatolhatjuk őket, másrészt a hangsúlyt a voluntarisztikus gazdaságpolitikai döntésekre helyezik, alkalomadtán azt is fontosnak tartják, hogy a FED tagjainak pszichikumáról értekezzenek.

2. A második csoportba tartoznak azok az elméletek, amelyet Kindleberger neve fémjelez.²⁹ Ezen elméletek jegye, hogy a válság kibontakozását elsősorban nem a gazdaságpolitikai alanyok intencionális szerkezetéből vezetik le és ezért a súlypontot nem az említett tényellenes hipotézisre helyezik. A válságok ezúttal nem a rendszer működésének meghibásodásai, hanem szerkezeti mechanizmusok megnyilvánulásai. Kindleberger a válságot először is egy olyan artikulációs folyamatként értékeli, amely nemzetközi szinten megy végbe.

Az első világháború után megnőtt bizonyos nyersanyagok – így a búza és a cukor – termelése, megváltozott a technikai paradigma, minek révén lendületet kapott az üzemanyag-, az autó, és a gumiipar. 1925-ig a világ pozitív jellegű konjunktúrát élt át, amelyet stabil valutaárfolyamok biztosítottak. Ugyanabban az évben a világpiaci árak is csökkenni kezdtek: nagy mennyiségű kávé, cukor s más hasonló áru gyülemlett fel a húszas évek árrobbanásának következményeként. Amikor az alulértékelt frankban kifejezett keresletek előtérbe léptek a felülértékelt fonttal szemben, a pénzügyi helyzet kritikussá vált. Néhány emlékezetes bankcsőd folytán a kamatlábak szigorúbbá váltak. (Az USA-ban a helyzet már 1930-ban megváltozott, amikor a kamatlábak csökkentek, s amikor a részvények piacán több külföldi részvény cirkulált, mint a húszas években – azaz, a monetarizmus érvelése szerint már 1930-ban meg kellett volna haladni a válságot.) A nagyhatalmak szemmel láthatóan nem tudták ellenőrizni azt a káoszt, amely a nem megfelelő háborús kielégítési és megtérítési problémák folytán keletkezett. A világkereskedelem és az ipari termelés volumene egyaránt csökkent: az árak esése csakhamar átterjedt az értékpapírokról az árura is. Az európai hitelkommunikációk összeomlottak, a font leértékelése még inkább rontotta a helyzetet, mert deflatorikus hatással bírt. Ugyanakkor előfeltételezte a dollár, valamint az ún. aranyblokk országainak (Franciaország, Belgium, Olaszország, Svájc, Csehszlovákia, Lengyelország) felértékelését. Kindleberger szerint pénzszűke esetén a devalváció nem csökkenti a belföldi árakat, míg a pénz értékének emelése csökkenti. Éppen ezért, ezen gazdasági akciók deflatorikus következményekkel jártak.

Kindleberger érvelése szerint a kumulatíván összegyülemelő csődöket el lehetett volna kerülni, ha fennáll egy olyan végső hitelező, aki támogatást nyújt a német márkának és az angol fontnak. Ezt a (gyenge) kontrafaktikus hipotézist azonban nem lehet kiegyenlíteni a monetarizmus kontrafaktikus hipotézisével, noha Kindleberger sem vetíti előre, hogyan vált meghaladhatóvá a válság.

Ugyanis Kindleberger érvelése Friedmannal ellentétben nem instrumentalisztikus vagy kizárólag gazdaságpolitikai jellegű, mert figyelembe veszi a hegemoniarendszerben bekövetkezett módosulásokat a harmincas években. Ebben az időben, tudniillik, Nagy-Britannia végérvényesen elveszíti már a múlt század második részétől errefelé gyengülő pozícióit, az USA pedig még nem áll készen arra, hogy megjelenjen az utolsó hitelező szerepében, azaz, arra, hogy biztosítsa a világ gazdasági rendjének stabilitását. Nagy-Britannia immáron nem képes arra, hogy megjelenjen az utolsó hitelező szerepében, az USA pedig még nem képes arra, hogy átvegye a világ-hegemón szerepét, aki szabályozza a világgazdaság folyamatait.

A belföldi és a nemzetközi tényezők artikulációjának logikája, azaz, az összefonódások formája magyarázza a hetvenes évek válságát is. Nyilvánvaló, hogy az olaj árának dramatikus növekedése 1973-ban és 1979-ben hozzájárult a válság kibomlásához, ténylegesen azonban a válság jeleit az amerikai hegemonia gyengülésében érhetjük tetten. Az USA gazdaságpolitikája folytán (az olcsó pénz mint gazdaságpolitikai eszköz) lezajlott az ún. valutahelyettesítés.³⁰ A teremtett pénz csökkentette a kamatlábakat, a tőke pedig Londonba kezdett áramlani, ahol szintén csökkent a kamatláb. A nyugat-európai piacok konvertálták adósságaikat, ami azt jelenti, hogy adósságaikat újabb adósságokból fizették ki (eurodollárokbán). Dollárjaikat ezután a Bundesbanknak adták el, amely a devizát az eurodollar-piacon, vagy New Yorkban helyezte újra létbe. Kindleberger érvelésének középpontja, hogy az USA-ban ilymód, azaz, a nyugatnémet és az amerikai piac összefonódása miatt, óriási monetáris állomány keletkezett. A kritikus pont tehát a hegemoniarendszer szerkezete, amely a világháború után az USA vezetésével jött létre, ám amely a hatvanas években kimerítette fejlődési lehetőségeit. Így kerültek az érdeklődés középpontjába a harmadik világ országai – jóval az olaj árának emelkedése előtt.

A hetvenes évek pénzügyi káoszához a rugalmas devizaárfolyamok is hozzájárultak. Teljesen téves volt azon közgazdászok észjárása, akik abban hittek, hogy a rugalmas devizaárfolyamok módosítani fogják a létrejött egyenlőtlenségeket és biztosítani a pénzügyi hatóságok függetlenségét. A folyó fizetési mérlegek lassan igazodtak, mert az árak dinamikája nagyobb volt, mint a „dolgok dinamikája”. A rosszul alkalmazott felértékelések és leértékelések szintűgy hozzájárultak a strukturális infláció terjedéséhez. Hayek meggyőződését, amely a belföldi és külföldi valuták maradéktalanul szabad konkurenciájának üdvös voltát hangsúlyozza, meg kell kérdőjeleznünk. S abban is kételkednünk kell, hogy a valuták szabad kereslete vagy kínálata az „ésszerű” alanyok részéről, eltünteti a monetáris jelenségrendszert. Az úszó árfolyamok természetesen kiiktatják a rögzített árfolyamokkal kapcsolatos merevséget: például nem jön létre az inflatórikus impulzusok áttevődése a magasabb inflációs rátával rendelkező országból az alacsony inflációs rátával rendelkező országba. Ám az úszó árfolyamok a már említett rossz pénzügyi politikai lépések mellett ösztönzik a spekulációt, amely kihat az infláció megerősödésére.³¹

A harmadik világ, valamint az USA pénzügyi rendszerének problémái mellé Kindleberger a mezőgazdasági árak csökkenését helyezi, aminek folytán a mezőgazdasági termelők nehezen fizették ki adósságaikat. A végső hitelező intéz-

ménye a II. világháború befejezése óta állandó változás alatt áll. A Nemzetközi Valutaalap az eredeti elképzelések szerint lehetővé tette a pénzügyi mérlegek kiigazítását, mivel tervezői abból indultak ki, hogy a devizasabályozás révén irányítják a tőke mozgását. 1961-ben az angol devizaválság miatt alapították a devizaarbitrázs-hálózatot és ennek segítségével több, így az olasz, kanadai és más devizaválságot haladtak meg. A végső hitelező égető kérdését érvényesítette újra a hetvenes évek válsága, néhány nagy bank csődje, valamint a harmadik világ országainak adóssága. 1975-ben a vezető bankok megállapodtak abban, hogy gondoskodnak a csődbejutott bankokról, legyen az külföldi vagy belföldi adós. Ez az elgondolás azonban többértelmű tolmácsolást váltott ki, továbbá, felvetődik az illymód forgalomba került pszeudo-érvényes pénz megfelelő elhelyezésének kérdése is.

Fraile és Andreu számára³² a huszadik század nagy válságainak fő tényezője a relatív árak viszonylatainak zavarai. A harmincas évek válsága, valamint a hetvenes évek válsága előtt a nyersanyagok ára sokkal kisebb volt, mint a késztermékeké. Ezeket a tendenciákat mindkét esetben a válság kitörése módosította. Fraile és Andreu elgondolásának lényege, hogy az alapvető termelési ágazatokban csökken a nyersanyagok késztermékekhez viszonyított ára. A válságok pedig a nemzetközi kereskedelem révén szétgyűrűznek a világgazdaságba.

Ezt az elgondolást szintén nem egyenlíthetjük ki a különféle neoklasszikus nézetekkel, amelyek külső tényezőkben, így például az olaj-sokkban látják a válság alapvető okát. E szerzők szerint a fellendülés mögött a nyersanyag alacsony árának kell állnia. A hatvanas években, amikor a harmadik világ országai pénzügyi problémákkal küszködtek, a meglévő intézményes szerkezet már nem volt megfelelő. Annak ellenére, hogy a relatív árak viszonylatainak felbomlása megelőzi a válság kibomlását, e viszonylatok kiigazítása még nem jelenti a válság meghaladását is egyúttal. A harmincas években megváltoztak az árak közötti arányok, mégis a háborús konjunktúra járult hozzá leginkább a válság meghaladásához. Jelenti-e mindez azt, hogy a nyersanyagok és a késztermékek közötti arányok megbontása valamilyen, a mélyszerkezetben bekövetkezett változások megnyilvánulási formája?

Ez a koncepció a történelmet az intézményes szerkezet és az emberi akciók közötti nem-megfelelés fényében vizsgálja. Ezt illetően érintkezési pontok állnak fenn e koncepció és a neoschumpeteriánusok között, ám velük ellentétben itt nem a technikai-technológiai szempontokra, hanem a csere folyamataiban bekövetkező strukturális zavarokra helyeződik a hangsúly. A csere elemzése közvetíti a mélyszerkezetet – az elemzés alapegysége a világgazdaság, közelebbről a nemzetközi kereskedelem. Ezen elemzés előnyét abban látom, hogy enyhíti a friedmani monokauzális érvelést, azaz, hogy ezen koncepció képviselői egy sokkal komplexebb intézményes szerkezet összetevőire irányítják a figyelmet, mely természetesen egy meghatározott történelmi dinamikával rendelkezik. Az elemzés gyenge pontja, szerintem az, hogy nem mutat rá egyértelműen arra a tényre, hogy a válságokat csupán a történelem kontextusában vehetjük szemügyre, valamint arra a tényre, hogy a krízisek az árutermelési társadalom immanens sajátosságai. (Esetleg azt feltételezhetem, hogy ezen koncepció képviselői ezt az immanenciát bizonyítatlanul tételezik.) Ez a

gyengeség kapcsolatban áll azzal, hogy az elemzés mozaikja nem áll össze: annak ellenére, hogy a szóban forgó szerzők emlegetik a technológiai innovációkat, a munkafolyamat változásait, éppen az maradt magyarázatlanul, hogyan illeszkednek ezek a transzformációk az intézményes szerkezethez.

3. A harmadik változat a neoklasszikus közgazdaságtan elveiből sarjad. A válság itt abszolút kontingens esemény, amely a meglevő alanyok irracionális magatartásából fakad, külsődleges megrázkódtatások, s nem immanens részei a rendszer normális működésének. Afféle idegen test betolakodását jelenti, amely patológiakussá teszi a rendszert, s amelyet ki kell irtani ahhoz, hogy helyreálljon a normális működés. Csupán néhány példát említek. A harmincas évek vonatkozásában a neoklasszikus elképzelések a válság gyökerét a munkaerő naturális mechanizmusában végbement változásokban látják. A bérek merevsége, valamint azon tényező miatt, hogy a munkanélküliség nem kényszeríti rá a munkásokat, hogy elfogadják az alacsonyabb béreket – ez utóbbiak lassabban csökkennek, mint az árak. Ez a tény arra kényszeríti a vállalkozót, hogy csökkentse beruházásait és ennek révén a foglalkoztatottságot is. Boyer és Mistral mutattak rá, hogy ez a nézet tapasztalatilag is igazolhatatlan. Így, Nagy-Britanniában az első világháború befejezését követő, és nem a válságot megelőző évek tükrözik a reálbérek és a munkanélküliség szimultán mozgását.³³ Franciaország kapcsán a statisztikák szerint 1920 és 1930 között ezek a tényezők teljesen függetlenül mozogtak egymástól, s csupán a válság kitörése után jön létre a reálbér és a munkanélküliség szimultán dinamikája. Mindez, persze, megkérdőjelezi a reálbér és a munkanélküliség között feltételezett neoklasszikus viszonylatot. Boyer és Mistral éppen ezért helyesen állapítják meg, hogy a feltételezett viszonylat inkább következménye, mintsem oka a válság kirobbanásának. Mindez azt is jelenti, hogy a neoklasszikus eljárás nem értelmezi a válságfolyamatok történelmi feltételezettségét.

A neoklasszikus eljárás tipikus kísérlete, hogy a hetvenes évek válságát az olajár változásának számlájára írja. Ilymód újra elveti a válságok történelmi feltételezettségét: az olajsokk előtt események sora jelezte a nagy válság kibontakozását, amire több tanulmány és könyv utal. Mancur Olson, aki híres könyveit, mint amilyenek a *A kollektív cselekvés logikája* vagy *A nemzetek felemelkedése és hanyatlása*, neoliberais szellemben írta, a termelékenységéről tartott symposionon a következőket jelentette ki: „A probléma az, hogy a mélyenszántó elemzés szerint a termelékenység csökkenése már az első olajsokk előtt megkezdődött. Ha a Bureau of Labour Statistics adatai pontosak, a termelékenység csökkenése fél évvel az olajsokk előtt már nagyban tartott, s hogy azokat ne is említsem, akik szerint ez a folyamat már a hatvanas évek elején elkezdődött.”³⁴

A neoklasszikus és a monetarista elképzelések között vannak érintkezési pontok: a monetáris aggregátumok nem befolyásolják a reális output változásait, csupán árhatások érvényesülnek, a jövedelmekkel kapcsolatos módosulások az intézmények merevségével magyarázhatók stb. A válság valójában rövid ideig tartó recesszió, amely az egyénnek a piaci alanyiség normáira való rákényszerítése révén válik meghaladhatóvá. Mégis, indokolt a neoklasszikus érvelés külön csoportba való besorolása, mert képviselőknél nem tapasztalható a

monetáris hatóságok kumulatív gyülemelő tudásával kapcsolatos friedmani hit. Ha a válság csupán pillanatnyi zavar, meghibásodás, amely „menet közben jön létre”, akkor, mint azt Lester Thurow hangsúlyozta,³⁵ a válság annyira rövid tartamú, hogy ténylegesen nem is létezik. Nyilvánvaló, hogy a válságok történelmi metszete, az árutermelési társadalom dinamikája a levegőben lebeg. A válság történelmi feltételezettségét lehetetlen az egyensúly és az egyensúly felbomlásának neoklasszikus értelmezése révén megvilágítani. S az is nyilvánvaló, hogy a neoklasszikus perspektíva nem magyarázhatja meg a válság okait.

A történelemre vonatkozó gondolkodás a folyamatosság és a folyamatosság megszakadásának dialektikája, valamint az új, a novum státusának átrefektálására tett kísérlet az árutermelési társadalom keretén belül. A harmincas évek válsága időszerűségének hangsúlyozása nem a harmincas évek és a hetvenes évek válságának kiegyenlítését jelenti: a fejadóval kapcsolatos lázadásokat a XIV. és a XV. század Angliájában³⁶ felfűzhetjük egy szárra a thatcheri gazdaságpolitika hasonló intézkedéseivel szembeni ellenérzésekkel, de a novum nyomatékát is látnunk kell. A történelemre vonatkozó gondolkodás az idő átrefektálására és egzisztenciánk időbeliségének átfogására tett kísérlet, amelynek tárgya az időbeliség szimultán szerkezete (a múlt, jelen, jövő együttes jelenléte). A történelmi gondolkodásnak szembe kell néznie a társadalmi gyakorlat bizonytalanságaival. Ezeket a feladatokat egyetlen olyan elmélet sem tudja tematizálni, amely kiindulópontjául az a priori ésszerű alanyt és a deus ex machina-szerűen működő piacot választja, amely a gazdaságot a kívánt állapotnak rendeli alá. Gazdasági tudásunk, éppen egzisztenciánk történelmi feltételezettségének okán, hipotetikus jellegű, amit a neoklasszikus filozófia egyáltalán nem, vagy alig vesz figyelembe. Ez a megállapítás kiterjeszthető a racionális elvárások iskolájára is, amely abból a tényellenes megállapításból indul ki, hogy a társadalom alanyai mindent tudnak, amit tudni lehet, noha nem tudnak sok olyan dolgot, amit tudni kellene.

4. Erre a csoportra az jellemző, hogy a termelési folyamat szocio-ökonómiai értelmezését hangsúlyozzák. Röviden szólva, itt a gazdaság transzformációja kapcsolatban van az általános szocio-kulturális változásokkal.

a) Piore és Sabel³⁷ szerint a harmincas évek válsága felmutatta a tömegtermelésen mint ipari paradigmán alapuló gazdaság gyenge pontjait. A tömegtermelés mint ipari paradigma összekötötte a fogyasztás, a termelés és a munka feletti gyakorolt ellenőrzés, az elosztás és a bérmunkás létezési formái. A XIX. század közepétől található tömegtermelés fejlődése a beruházásokat a kereslet szintjétől tette függővé: ebben a korszakban – mármint a harmincas években – viszont az árutermelési társadalom nem rendelkezett olyan intézményes mechanizmussal, amely egyeztetette volna a termelés és a fogyasztás normáit. A hatvanas években különösen az USA-ban telítődtek a piacok, ami rákényszerítette a vezető ipari hatalmakat, hogy fokozzák a konkurenciát, önmaguk és a harmadik világ között. Ez utóbbiak azonban nem teremthettek piacot a fejlett országok gazdasága számára, hiszen az importhelyettesítés politikája, valamint az a tény, hogy a transznacionális vállalatok az adott országokban leányvállalatokkal rendelkeztek, akadályt jelentett. A hetvenes évek második felében a flexibilisebb termelés, valamint a vállalatok specializációja a fennálló, tömegter-

melésen alapuló paradigmával szemben egy új paradigmát hozott létre. Ez utóbbi a fogyasztás és a tömegtermelés új formáit feltételezte.

b) A szabályozás elmélete a szocializáció elemzéséből indul ki.³⁸ Ezen azonban nem a pszichológiában vagy szociológiában használatos fogalmat kell értenünk. Itt a szocializáció a társadalom, az árutermelői társadalom megteremtése, újrateremtése szempontjából alapvető viszonyok artikulációját jelenti. A szabályozási elmélet a társadalmi viszonyok olyan változásait tematizálja, amely új gazdasági és nem-gazdasági formákat eredményez. Ezek a formák oly módon strukturáltak, hogy újrateremtik a társadalmiság szempontjából meghatározó szerkezetet – a termelési módot. Aglietta szerint a szabályozás elmélete a „genézis, a társadalmi formák fejlődésének és elhalásának elmélete, egy szóval azon változásokat tanulmányozza, amelyek keretén belül mozognak azok az ellentmondások, amelyek e formák lényegét képezik”.³⁹ A társadalmi intézmények közvetítik ezeket az ellentmondásokat, illetve mozgási formákat kölcsönöznek nekik. Így Aglietta számára a központi probléma a tőkefelhalmozás és a konkurencia közötti viszony. A felhalmozási mód függ a technikai feltételektől, de a bérviszony módosulásától is, a konkurencia törvényei pedig a tőkék közötti interszubjektív viszonyt közvetítik. Ha a fennálló társadalmi intézmények nem oldják fel a konfliktusokat, akkor válság veszélyezteti az alapvető társadalmi viszonyok újrateremtődését. A válság tehát a társadalmi alkotás folyamata, minőségi változása, a termelési mód irreverzibilis változtatása, valamint az átszervezés folyamata. Sohasem csupán gazdasági jellegű, hanem a társadalmi intézmények válságának megnyilvánulása is. A válság okát az osztályviszonyokban kell keresnünk, mint ahogy a technikai változások mögött is az osztálypolarizációt érhetjük tetten.⁴⁰

A harmincas és a hetvenes évek válságai nagy krízisek, mert előfeltételezték az alapvető viszonyok, a monetáris tényezők, a felhalmozási mód, a bérhelyzet, a termelési és fogyasztási normák átszervezését. A harmincas évek válsága a szabadverseny szabályozási mód (erre az ipari konjunktúra, az áraknak a piaci fluktuációkkal kapcsolatos függősége stb. jellemző) utolsó válságát és a monopolista szabályozási módra (erre a hitelre való eladás, a bér megtervezése, a monetáris árfolyamoknak az állam által biztosított rendszere jellemző) való átmenetet jelöli.⁴¹ De a hetvenes években kibontakozó nagy válság ellenére a szabályozási mód nem változik meg, a monopolista szabályozási mód uralkodó marad.

Ezek a gondolkodók a kapitalizmus válsággal terhelt formációját fordizmusnak nevezik.⁴² A fordizmus, amely éppen átszervezés alatt áll, a harmincas évek válságának meghaladási formája. E formáció lényegi jegye, hogy a felhalmozás stratégiája az értéktöbblet rátájának progresszív növelését veszi alapul, amelyet a munkafolyamatban megvalósuló ésszerűsítések és a taylorizált tömegtermelés tesz lehetővé. A tömegtermelés módosította a társadalmiasulás formáit és az osztályszerkezetet. A mindent átszövő tőkésítés⁴³, valamint az állam állandó jelenléte megsemmisítik a hagyományos társadalmi kapcsolatokat. A fordizmus válsága új felhalmozási stratégiát, a technológia új módozatainak bevezetését, a munkafolyamat gyökeres módosítását, az osztálypolarizáció változtatását, a hegemonia szerkezetének átszervezését követeli. Ezen az átszervezésen

tehát a tőke új szerkezete, új fogyasztási minták, új hegemónikus tervek, a társadalom és az állam viszonyának megváltoztatása értendő. E hozzáállás lényegi jellemzője a történelmi feltételezettség, mert ahogy Jean Bouvier megjegyezte, az egész és a részek dinamikus történelmi jellegű viszonylatát teszi meg kiindulópontnak.⁴⁴

Összegezve az elmondottakat: a gazdaságban bekövetkezett mély törések a huszadik század folyamán megváltoztatták a válságra vonatkozó tudatunkat. Az új gondolkodás lehetővé teszi azon folyamatok reflektálását, amelyeket sokáig patológikusnak, destruktívnak minősített megannyi közgazda az ideálisan elképzelt egyensúllyal szemben.⁴⁵ A harmincas és a hetvenes évek nagy válságai azonban nem csupán a válság jelenségének, hanem az árutermelési társadalom konstitúciójának új értelmezését is eredményezték. Számomra a legfontosabb, hogy ezáltal olyan kategoriális eszköztárt nyerünk, amely révén megvilágíthatjuk a történelmi perspektívákat: a válságok értelmezése kaput nyit az árutermelési civilizáció történelmi horizontjai átreflektálásának. Ez a hozzáállás természetesen nem vezethető le a statikus egyensúly állapotából, hanem éppen-séggel a történelmi horizontokból, a relatív egyensúlyhelyzetek és az e helyzetek szétrombolása/meghaladása közötti viszonylatokból.

Miért lehetnek a politikai-gazdaságtani válságok különösképp a tanulás folyamatai?⁴⁶ A közgazdászok a válság problematikáját általában 1825-től kezdve tanulmányozzák, tehát azt az időszakot veszik alapul, amikor a kapitalizmus már stabilizálódott, s amikor a gazdaságtörténészek az első olyan komoly válságot jegyzik, amely megingatta az ipar szerkezetét. A szabályozás elméletét szorgalmazó gondolkodók három szabályozási formát különböztetnek meg: a régi típusú, szabadversenyessé, valamint a monopolista szabályozási módot.⁴⁷ Kérdés azonban, hogy az 1825 előtti korszakot átfoghatjuk-e a „rég típusú szabályozási mód” szintagmájával. A válságok ugyanis a nyugat-európai civilizáció szerves részét alkotják már a XIV. század óta, igaz, még a feudalizmus keretei között, ám a leendő árutermelési civilizáció jegyében. Amikor az 1150-től 1300-ig expanzióban levő feudalizmus válságba került⁴⁸ (pénz, agrárválság, éhínség stb.) a fejlődő városi gazdaságok haladtak meg leggyorsabban a negatív jellegű helyzetet. Ugyanakkor a városi árutermelési viszonyok erősödése korlátozta a nemességet abban, hogy áthelyezze a válság terhét a jobbágyokra, hovatovább a jobbágyok terhei csökkentek ebben az időszakban. E válság legjelentősebb következménye az abszolutista állam, amely az arisztokraták privilégiumait biztosítva feudális jellegű maradt s háborús gazdaságával lehetővé tette a földrajzi terek hallatlan kitérítését, valamint a világgazdaság létrejöttét. Ez utóbbi, persze, nélkülözötte a politikai egységet, ám lehetővé tette a legszélesebb gazdasági kommunikációt. A válság tehát az árutermelési normák elterjedését eredményezte: még az arisztokratikus jogokat birtokló földesurak is rákényszerültek arra, hogy részt vegyenek az árutermeléshez kapcsolódó akciókban. Az állami bürokrácia a tőkebefektetések eszközévé vált, továbbé az adózás bérbevételével a születő burzsoázia is az állami apparátus kötelekeibe került. A középkor végén újra jelentkezett egy mély válság, amely az abszolutista állam irányítása alatt működő társadalmat sújtotta: az abszolutista állam egyre élesebb ellentétbe került az árutermelési normákkal. Az abszolutista állam válsá-

gából sarjadt később a burzsoá társadalom. A gazdaságtörténet meggyőzően bizonyítja, hogy Európa regionális megoszlása éppen a *politikai-gazdasági válságokra adott különböző válaszokból ered.*

Nyilvánvaló, hogy a válságok tanulmányozását a kapitalizmus kialakulása előtti időszakban már meg kell kezdenünk. Amikor az árutermelési civilizáció létrejött, a Nyugat már rendelkezett egyfajta tanulási kapacitással. Csupán az a társadalom képes szembenézni a válságokkal, amely érvényesítheti tanulási kapacitásait, nyitottságát a felmerülő problémákkal szemben, tehát egy olyan szubjektív regisztert, amely összhangban áll a gazdasági, intézményes változásokkal. Az árutermelési civilizáció szembenézett ezekkel a válságokkal, azokat a társadalmi alkotás terepévé változtatta – mindezt azért, mert a dinamika a legmélyebb elve. A változásokat nem kívülről kell rákényszeríteni – nemszerkezeti mozzanatok révén –, mert a belső tendenciák megnyilvánulásai. A tanulási kapacitásai abban a civilizációban fejlődnek legerőteljesebben, amelyben a felülről jövő szervezethez az alulról jövő gazdasági és politikai autonómiával párosul.

Végezetül: nem kellene felednünk a társadalmi szerkezet relatív meghatározottságát, s tudásunk örökösen hipotetikus jellegét. Marx írja egy helyen, hogy a válság az önállósult mozzanatok erőszak által közvetített egységesülése és az egységet képező mozzanatok önállósulásának folyamata – tehát a társadalmi szerkezet azon elemeire utal, amelyeket csupán az erőszak tud feloldani. Egyúttal a *társadalmi idő sűrítődése, amely alatt a hatalmi pozíciók intenzív polarizációját, a hatalmi mező átszerveződését értem.* A válság post festum funkcionálisnak mutatkozhat, de lényege semmiképp sem merül ki ebben, hiszen egy olyan, bizonytalansággal övezett esemény, amely a feloldás, a meghaladás egész skáláját foglalja magában. Természetesen felvethetjük a szubjektivitás küszöbének kérdését és elvethetjük az objektivitás gyanús értékeire hivatkozó elméletek eszmefuttatásait. Vajon csak akkor beszélhetünk válságról, ha – Habermast idézem – a társadalmi alanyok a szerkezeti változások folytán veszélyeztetve érzik szociális azonosságukat?⁴⁹ Vagy szükségszerű, hogy ugyanők felismerjék egy válságfolyamat objektivitását ahhoz, hogy valamilyen társadalmi eseményt válságnak minősítsünk?⁵⁰ A szubjektivitás-küszöb e problémája azonban nem jelenti, nem jelentheti azt a voluntarisztikus tételt, miszerint valamilyen társadalmi alany, így a szakszervezet hatalmát megőrizendő válságba taszítja az alanyok összességét.

Jegyzetek

- ¹ J. Kocka and Gy. Ránki: Introduction, in: Economic Theory and History. Budapest, 1985. 11. (Edited by Kocka/Ránki).
- ² A. W. Coats: Explanations in History and Economics, Social Research, Volume 56. No. 2. Summer 1989. 351 Vö.: M. Blaug: John Hicks and the Methodology of Economics, in: Neil de Marchi ed., The Popperian Legacy in Economics, Papers presented at a Symposium in Amsterdam (Cambridge, 1988, 189.).
- ³ A szabályozási iskola például egyenesen az Annales-kört tartja az ilyen kutatások fő

- öszöntözőjének, lásd: R. Boyer: *Les théories de la régulation*: Paris, Barcelone, New York..., in: *Revue de Synthèse*, 1989/2, 277.
- ⁴ T. W. Hutchison: *The Wealth of Nations and the Smithian Revolution*, in: *On Revolutions and Progress in Economic Knowledge*. Cambridge, 1978. 5.
- ⁵ J. Bernstein (ed.): *Towards a New Past*. New York, 1968.
- ⁶ Hutchison: *The Keynesian Revolution and the History of Economic Thought*, *ibid.*, 127.
- ⁷ L. Klein: *A Textbook of Econometrics*. Evanston, 1953. 2.
- ⁸ M. Friedman–A. Schwartz: *A Monetary History of the United States, 1967–1960*. Princeton University, 1963. Magyarul: M. Friedman: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus*. Budapest, 1986.
- ⁹ Lásd erről T. W. Hutchison: *The Philosophy and Politics of the Cambridge School*, in: *The Politics and Philosophy of Economics*. Oxford, 1981.
- ¹⁰ Idézi Coates, *ibid.*: 343.
- ¹¹ Lásd: Kocka and Ránki: *Ibid.* 8., valamint: R. Boyer: *Économie et histoire: vers de nouvelles alliances?* *Annales ESC*, 1989. No. 6, 1422.
- ¹² Idézi Fehér M. István: *Heidegger és a filozófiatörténet*. Magyar Filozófiai Szemle, 1989/4, 436.
- ¹³ Lásd: K. Borchardt: *Az 1930-as évek válságának következményei és mai tanulságai*, in: *Válság, recesszió, társadalom (vál. tanul.)*. Budapest, 1987, 16.
- ¹⁴ *Ibid.* 17. és R. Boyer és J. Mistral: *Accumulation, inflation, crises*. Paris, 1978, 209.
- ¹⁵ Dz. M. Kejnz: *Ekonomski eseji*. Novi Sad, 1988, 34. és 65.
- ¹⁶ *Ibid.*: 64.
- ¹⁷ Ch. Saint-Etienne: *The Great Depression 1929–1938*. Stanford, 1984, 32.
- ¹⁸ M. Friedman: *Az Egyesült Államok monetáris történelme*, *ibid.* 75.
- ¹⁹ S. Benhabib: *Hannah Arendt and the Redemptive Power of Narrative*. *Social Research*, Volume 57. No. 1, spring, 1990, 188
- ²⁰ R. Boyer: *Économie et histoire*, *ibid.* 1412.
- ²¹ Idézi: P. Fraile–J. H. Andreu: *A 20. század két nagy válsága – okok és hasonlóságok*, in: *Válság, recesszió... 29*.
- ²² R. Boyer, J. Mistral: *Accumulation... ibid.* 197.
- ²³ P. Sweezy: *Die Zukunft des Kapitalismus*. Frankfurt/M, 1970, 25.
- ²⁴ Káldor M.: *Gazdaságelmélet-gazdaságpolitika*. Budapest, 1989, 200.
- ²⁵ Erről lásd: Boyer, Mistral: *ibid.*: 193.
- ²⁶ Vö. D. Patinkin: *Keynes and Economics Today*. *American Economic Review*, 1984. may.
- ²⁷ Lásd: Borchardt: *ibid.* 13.
- ²⁸ S. d. Brunhoff: *Les rapports d'argent*. Grenoble, 1979, 137–152.
- ²⁹ Ch. P. Kindleberger: *A nemzetközi tőkemozgások és a devizapiacok válsága – az 1930-as és 1980-as évek*, in: *Válság... ibid.*
- ³⁰ M. Aglietta: *La violence de la monnaie*. Paris, 1982, 184.
- ³¹ R. Triffin: *Kako okončati svetsku incesiju*. *Ideje*, 1987/2–3, 60.
- ³² *Ibid.*
- ³³ Boyer és Mistral: *ibid.*: 198.
- ³⁴ M. Olson: *The Productivity Slowdown, the Oil Shocks, and the Real Cycle*, in: *The Journal of Economic Perspectives*, 1988, Vol. 2. No. 4.
- ³⁵ L. C. Thurow: *Opasni tokovi razvoja ekonomske teorije*. Zagreb, 1987, 105.
- ³⁶ Z. Delimo: *Strah na Zapadu*. Novi Sad, 1987, 225.
- ³⁷ M. Piore, C. F. Sabel: *The Second Industrial Divide*. New York, 1982.
- ³⁸ C. Palloix: *De la Socialisation*. Paris, 1981.
- ³⁹ M. Aglietta: *Régulation et crises du capitalisme*. Paris, 1976, VI.

- ⁴⁰ S. d Brunhoff: Sur la notion du régulation, in: Actualité du marxisme. Paris, 1980, 317.
- ⁴¹ R. Boyer: Wage Formation in Historical Perspective: The French Experience, in: Cambridge Journal of Economics, 1979, 3, 99–118.
- ⁴² A. Lipietz: The Exhaustion of a Regime of Accumulation... in: Review of Radical Political Economics, 1986. Vol. 18, 13–32.
- ⁴³ M. Aglietta/A. Brender: Les Métamorphose de la société salariale. Paris, 1984.
- ⁴⁴ J. Bouvier: A 20. század két nagy válsága... in: Válság... ibid. 135.
- ⁴⁵ Káldor: Az egyensúlyi közgazdaságtan alkalmatlansága, ibid. 63–82.
- ⁴⁶ A tanulásról pl.: J. Habermas: Povijest i evolucija in: Prilog rekonstrukciji istorijskog materijalizma. Sarajevo, 1984.
- ⁴⁷ R. Boyer: ibid. 105.
- ⁴⁸ Ez Wallerstein híres könyvének (A modern világgazdasági rendszer kialakulása) témája.
- ⁴⁹ J. Habermas: Problem legitimacije u kasnom kapitalizmu. Zagreb, 1982, 12.
- ⁵⁰ V. M. Bader, J. Berger és mások: Krise und Kapitalismus bei Marx. Frankfurt/M, 1975, 12.

Rezime

Kriza i istorija – u svetlu kriza 30-ih i 70-ih godina

U članku autor raspravlja o krizi kao o fenomenu „čvorne tačke“ istorije. Posredstvom tematizacije fenomena krize se dobija kategorijalni aparat za istorijske perspektive. Problematika krize može objasniti postojanost robno-novčane civilizacije koja je sazdana od beskonačno mnogo konflikata ali njena suština efektivno još nije dovedena u pitanje. Krize su regulativne za konstituciju i samoreprodukciju robno-noćane civilizacije. One se obrazuju u okruženju ekonomske ekspanzije, one se konstituišu iz protivurečnosti ekonomske ekspanzije koja u određenim momentima dovodi do poremećaja. Kriza sprovodi regulisanje na taj način što prinuđuje društvo da osnovne protivurečnosti reguliše na drugi način. Time se društveni „prostor“ očičava jer krizni poremećaji stvaraju uslove za novu ekspanziju. Političko-ekonomske krize nude dakle analitički okvir za interpretaciju dinamike robno-novčane civilizacije.

Summary

Crisis and History – in the Light of Crisis of the Thirties and Seventies

The author discusses in his work the crisis as the phenomenon of the „Gordian knot“ in the history. Through the elaboration of the phenomenon of crisis a categorial apparatus for historical perspectives is obtained. The problems of crisis can explain the stability of the commodity-monetary civilization, consisting of innumerable conflicts, however, its essence is not yet endangered effectively. The crises are regulative for the constitution and self-reproduction of the commodity-monetary civilization. They are created within the economic expansion, they are constituted from the contradictions of the economic expansion, resulting in disturbances in some moments. Crisis puts the re-

